

Наталія Котух

УДК 81'282 (477.53)

ГОВОРИ ПОЛТАВЩИНИ

Метою розвідки є опис полтавських говорів. У межах статті висвітлено історичні підстави виокремлення та функціонування полтавських говорів, визначено загальні діалектні риси середньонаддніпрянських говорів, проаналізовано основні відмінності центральних, північних та західних говорів Полтавщини.

Ключові слова: полтавські говори, територіальні діалекти, літературна мова, діалектні особливості.

Полтавські говори входять до складу середньонаддніпрянських, які становлять основне ядро південно-східних діалектів. Територія їх поширення – південні райони Київської області, Черкаська область (за винятком західних районів), Полтавська область і південно-західні райони Сумщини. Серед середньонаддніпрянських говорів навіть при слабкій їх диференціації виділяють дрібніші говіркові утворення: 1) правобережні середньонаддніпрянські, які, крім самого правобережжя Середньої Наддніпрянщини, охоплюють також лівобережні говірки Черкащини та південної Київщини; 2) лівобережні се-

редньонаддніпрянські, або полтавські, серед яких, у свою чергу, виділяють власне полтавські і східнополтавські (на схід від вододілу Псла та Ворскли).

Багато уваги було приділено дослідниками вивченню говорів Середньої Наддніпрянщини. Поруч із працями загального методологічного характеру Л. А. Булаховського “Полтавско-киевский диалект как основа украинского национального языка”, П. Й. Горещького “Про полтавсько-київський діалект як основу української національної мови”, Ф. Т. Жилка “Про умови формування полтавсько-київського діалекту – основи української національної мови”, “Деякі особливості діалектної основи сучасної української літературної мови” виходять спеціальні збірники статей “Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови”, “Сучасні говори Наддніпрянщини”, “Українська народна лексика”, “Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами”, монографія В. А. Передрієнко “Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі” та фундаментальні наукові й лексикографічні праці

В. С. Ващенко “Лінгвістична географія Наддніпрянщини”, “З історії та географії діалектних слів”, “Словник Полтавських говорів”.

Можна стверджувати, що українське мовознавство неможливе без докладної характеристики полтавських говорів, які разом із київськими створили ґрунт для української літературної мови. З огляду на це стає зрозумілою особлива історична роль полтавських говорів як народної основи літературної мови. Важливо зазначити, що в мовознавчих працях саме полтавські говори вивчалися мало. У загальних дослідженнях із проблем української діалектології полтавські говори не виділялись, і спеціальної уваги їм не відводилось. Зрозуміло, що характеристика говорів окремих населених пунктів не може дати уявлення про полтавські говори в цілому. До того ж і такі окремі спроби подають лише принагідні спостереження без певної системи та належного охоплення території Полтавщини. Так, праця М. Йогансена “Фонетичні етюди. Замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині” дає характеристику говірки села центральних полтавських говорів в загальнотеоретичному плані лише за фонетичними даними. Дослідження Б. Ткаченко “Деякі морфологічні інновації в лівобережних південних говорах” та П. Бузук “Діалектологічний нарис Полтавщини” аспектно аналізують говіркові риси центральної території Полтавщини лише в найяскравіших і часто поодиноких особливостях. У монографії І. Варченка “Лубенські говірки і діалектна суміжність” розглянуто специфіку лубенських говірок, визначено їх зв'язок із загальнонародною, літературною мовою та різними територіальними діалектами, проаналізовано основні фонетичні закономірності, прокоментовано деталі кожного аналізованого фонетичного явища.

Особливої уваги заслуговує дослідження В. Ващенко “Полтавські говори”, що містить загальну характеристику й аналіз найважливіших явищ говорів, поширених у центральній частині Полтавщини. У монографії робиться спроба класифікації говірок Полтавщини та визначення їх взаємовідносин з іншими українськими говорами. Ця праця залишається єдиним ґрунтовним мовознавчим дослідженням із спостереження і вивчення говорів безпосередньо в мовленнєвих процесах, яке збагатило українську діалектологію новими даними про полтавський мовний простір.

Аналіз історіографії дозволяє констатувати, що проблема вивчення полтавських

говорів у дослідженнях розгалужується на низку конкретних питань. Серед них зокрема такі: місце полтавських говорів серед інших діалектів української мови; поширення і загальна характеристика полтавських говорів; їх відношення до літературної мови; системність побудови, внутрішня організованість і закономірність процесів у мовному житті Полтавщини.

Метою нашої розвідки є опис полтавських говорів. У межах статті спробуємо вирішити такі завдання: 1) проаналізувати діалектологічні праці з досліджуваної проблеми; 2) схарактеризувати історичні підстави виокремлення та функціонування полтавських говорів; 3) визначити загальні діалектні особливості середньонаддніпрянських говорів; 4) висвітлити основні диференціюючі ознаки центральних, північних та західних полтавських говорів. Зважаючи на те, що більш розробленою в науковій літературі є тематика, пов'язана із спільністю полтавсько-київського діалекту й української літературної мови, ми зосереджуємо увагу на протилежному, а саме – на істотних відмінностях полтавських говорів від літературно-національної мови.

Прийняте нами в описі поняття полтавських говорів у їх територіальному поширенні в значній мірі умовне і тому вимагає деяких застережень та попередніх пояснень. Уживаючи термін “полтавські говори”, ми, спираючись на дослідження В. С. Ващенко [2], розуміємо його досить широко й пов'язуємо не тільки з територією Полтавщини. Адже й сама територія Полтавщини як адміністративна одиниця історично змінювалася. Крім того, діалектні одиниці, як у минулому, так і в сучасному їх стані, не можна вводити в якісь адміністративно-територіальні межі або отожднювати з ними. Отже, під полтавськими говорами будемо розуміти говори географічно окресленої й історично сформованої території Середньої Наддніпрянщини. При цьому ми виходимо з того, що старі полтавські говори якщо й можна було б обмежити територіально та пов'язати їх із певним радіусним розташуванням навколо самої Полтави, хоч і зі значним виходом на захід від неї, в часи формування національної мови та заселення степового сходу активно поширювалось. Услід за В. С. Ващенко, ми визначаємо “квадрат” поширення полтавських говорів такими орієнтовними межами: на півдні лінією Кривий Ріг – Запоріжжя, на півночі – Конотоп – Харків, на сході – Харків – Запоріжжя і на

заході – Конотоп – Кривий Ріг. Це не означає, що ми механічно включаємо в зону полтавських говорів окреслену територію. Ми приймаємо визначений умовний “квадрат” лише як той фон, на якому при певному аналізі матеріалів встановлюємо межі основних груп полтавських говорів.

Діалектологічне обстеження окресленої вище території виявляє одну її виразну й характерну рису – суцільність. Диференціація живого мовлення на всьому обширі виступає слабо, а на перший погляд майже зовсім непомітно. У зв’язку з цим принагідно навести стисло довідку щодо створення історичних умов для формування спільного діалектного масиву полтавських говорів.

Полтавщина – це певна цілість, яка включає в себе землі, розташовані по обидва боки Сули, Псла, Ворскли, й межує на сході по річці Оріль. Єдність цієї території склалася історично. Не становлячи собою чогось ізольованого від інших територій, Полтавщина має деякі відмінності як у культурно-побутових традиціях, так і в живому мовленні. Це дає підстави виокремити в складі української мови й полтавські говори.

Своєрідність історичного минулого Полтавщини зумовлена перш за все тим, що ці землі протягом тривалого часу були крайньою східною територією, із специфічними обставинами життя, які склалися в сусідстві зі степовим просторами. Межуючи зі степом, Полтавщина найбільше зазнавала шкоди від нападів кочівників. Але з іншого боку, вона найменш була зв’язана з тодішніми державними центрами й найменше зазнавала шкоди від литовсько-польської окупації. У цьому слід вбачати один із факторів, що створювали передумови значної самобутності Полтавщини.

Серед знакових подій і фактів історичної єдності полтавського краю возз’єднання України з Росією 1654 року. Відтоді Полтавщина стає територією, найбільше й найміцніше пов’язаною з Російською державою. Полковий статус міста за часів Богдана Хмельницького та перемога російських військ у Полтавській битві 1709 року – важливі історичні віхи спільного минулого Полтавщини.

Єдність Полтавщини особливо виразно виявилася внаслідок тяжіння економічного та адміністративного життя до міста Полтави, що стало центром не тільки великої територіальної одиниці, а й культурно-історичним осередком мовного життя. У духовному поступі міста раніше, ніж в інших місцевостях України, відбуваються визначні

явища. Полтавщина, зокрема місто Полтава, стає першим центром літературного руху на народній основі. На живому мовленні Полтавщини сформувався творчий доробок І. Котляревського, Л. Боровиковського, Є. Гребінки. Важливо зазначити таку особливість трансформації говорів південної Київщини, Полтавщини і Слобожанщини під пером класиків української літератури, що призвело до сприйняття мистецьких зразків як єдиного діалектного типу. До того ж “наддніпрянсько-полтавські говори сприймалися всіма як центральні, найбільш типові, зразкові і вагомі серед інших українських говорів” [3, с. 23].

Як бачимо, безперервність і єдність у розвитку мовного життя основної маси населення Полтавщини – факт, яким треба керуватися, вивчаючи полтавські говори. Зміни в духовному житті, які закономірно відбувалися протягом тривалого минулого, виявлялися на базі і в межах того визначального, що характеризує Полтавщину як складову частину східнослов’янського світу. Маємо зауважити, що з часом змінювався статус полтавських говорів: із периферійних наріч вони стають цілісним діалектним утворенням, яке об’єднує спорідненість мовлення на Полтавщині, Київщині та степових областях.

У зв’язку з тим, що середньонаддніпрянські говірки лежать в основі української літературної мови, більшість їх мовних ознак збігається з літературною українською мовою, проте окремі їх риси становлять діалектні особливості. Назвемо специфічні моменти лівобережних середньонаддніпрянських говірок, спираючись на праці С. П. Бевзенка [1, с. 40].

Фонетичні: 1. Переважно поширений альвеолярний [л’] (*л’ист, кл’ен, бул’и, мол’око* та ін.); 2. Спорадичне пом’якшення твердого [р] (*комор’а, кватир’а, р’ама, гр’аниц’а, сахар’ , базар’* та ін.); 3. Спорадичне пом’якшення шиплячих, найчастіше перед а, зокрема в лубенських і деяких інших говірках (*лош’а, курч’а, тешч’а, біж’ат’ , спіш’ат’ , крич’ат’* та ін.).

Морфологічні: 1. Значна поширеність закінчення -у в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду (*брату, сину, кон’у*). 2. Іменники з суфіксом однинності -ин- в називному відмінку множини мають закінчення -е (*сел’ане, л’уде, громад’ане, татаре*). 3. У давальному і місцевому відмінках множини в деяких іменниках виступають закінчення -ім, -іх (*кон’ім, гост’ім,*

л'юд'ім, на кон'іх, у груд'іх, у гост'іх. 4. У східній частині лівобережних говірок прикметники твердої групи підрівнюють свої закінчення під м'яку групу (пор. називний відмінок однини: *грубій, гарн'ій, високій, біл'ій*). 5. Предметно-особовий займенник із прийменниками може вживатися без приставного [н] (*до його, на йому, з йіми, з йім*). 6. Переважає форма інфінітива на -т' (*ходить', бут'*). 7. У 1-ій особі однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни відсутнє чергування [д], [т], [з], [с] із відповідними шиплячими (*ход'у, воз'у, нос'у*). 8. У 3-ій особі однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни паралельно виступають форми *ходе – ходить, носе – носить, просе – просить*. 9. У дієсловах I дієвідміни поширені скорочені (усічені) форми 3-ої особи однини теперішнього часу (*дума, зна, пита*).

Слід також зауважити, що диференціація живого мовлення в складі говорів на всьому обширі виступає слабо, а на перший погляд майже зовсім непомітно, що становить значні труднощі в їх вужчому групуванні та розмежуванні. Таке становище треба визнати цілком нормальним і природним, оскільки граматична будова, як особливо стійка категорія, виявляє легко саме ті спільності, які наявні в говорах одної мови, тим більше у близьких говорах. Утруднює диференціацію говорів у складі досить міцної суцільності й наявність у їх будові численних паралельних явищ. Якщо взагалі розмежувальних ознак у таких говорах мало, то паралельні форми створюють ще більші сплетіння та згладжують і приховують наявні територіальні відмінності. Факти нівелювання тут такі численні, що перекривають і поглинають незначні відмінні явища. Однак певні тенденції диференціації наявні у фонетичному складі та граматичній будові, хоч частіше виступають не як фактори сучасного живого мовлення, а як завмираючі закономірності минулого. Межування такої великої суцільності стало можливим лише за наявності численного фактичного матеріалу, вилученого В. С. Ващенком у 195 населених пунктах сільського типу під час експедиційного діалектологічного обстеження Полтавщини за програмою Інституту мовознавства АН УРСР протягом 1948–1952 рр. [2]. У кожному населеному пункті жива мова записувалася від трьох осіб різного віку: найстаршого, середнього і молодого. Увесь наведений в описовій частині дослідження матеріал строго документований, отже, узагальнення та висновки впливають з аналізу значного обсягу фактичного мовного матеріалу.

На підставі даних граматичної будови та фонетичних ознак у складі полтавських говорів В. С. Ващенко виділяє такі одиниці: 1. Центральні полтавські говори. 2. Північні полтавські говори. 3. Західні полтавські говори. Крім того, на окресленій території наявні більші або менші вияви інших говорів, ближчих або дальших від полтавських. З-поміж них такі: слобожанські, степові та північно українські говори.

Центральні полтавські говори поширені навколо міста Полтави радіусом приблизно 100–120 кілометрів. З-поміж інших говорів вони вирізняються такими рисами:

1. Відносно послідовна реалізація переходу старих *о* та *е* в *і* (послідовніше проти західних та північних полтавських говорів) навіть у зразках типу *в'ійна, роб'іт, к'із, шк'іл, г'іст', д'ійти, осл'ін* тощо.

2. Відносно послідовна реалізація переходу старих *о* та *е* в *і* у сполученнях *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-* (послідовніше проти суміжних як західних та північних полтавських, так і степових та слобожанських) типу *пор'іг, вор'іт, бер'ізка, гол'івка*.

3. Форма орудного відмінка однини іменників четвертої відміни (з суфіксом *-ат-*) виступає з закінченням *-ом*: *тел'ом, йагн'ом, порос'ом*.

4. Форма називного відмінка множини від іменників, що означають збірні назви, виступає переважно із закінченням *-е*: *сел'ане, л'уде, громад'ане, цигане, м'ішчане*. Паралельна форма із закінченням *-и* виступає нечасто, а також виявляється тут новішою. У записках другої половини XVII століття функціонувала лише одна форма із закінченням *-е*.

5. Іменники типу *люди, гості, коні* в орудному відмінку множини вживаються переважно із закінченнями *-ми*: *л'уд'ми, г'іст'ми, к'ін'ми, дверми, гр'ішми*. Форма з закінченням *-ами* (*л'уд'ами, кон'ами*) слабо активізована, проникає із сусідніх говорів головним чином на околиці і дуже рідко в самий центр. Крім того, вона новіша. За записами другої половини XVII століття в центральних полтавських говорах виступає лише форма із закінченням *-ми*.

6. У числівниках типу *п'ять – десять* родовий відмінок із закінченням *-и*: *п'яти, шести, семи, вос'ми, дев'яти, дес'ати*. Форма із закінченням *-ох* (*п'ят'ох, шест'ох*) – новіше надбання і вживається рідко. У пам'ятках другої половини XVII століття, а також XIX – початку XX століття фіксується лише одна форма із закінченням *-и*.

7. У називному відмінку виступає форма *чотир'і* (*чи^етир'і*, *че^нтир'і*). Форма чотири вживається дуже рідко, вона новіша. У старіших фіксаціях майже безвиключно функціонує *чотир'і*.

8. Займенникова форма давального відмінка *м'ін'і*, яка значно переважає паралельні до неї *ме^н'і*.

9. Поряд з інфінітивом дієслів на -ти дуже активно функціонує інфінітив на -т, як цілком органічний: *сид'ит*, *ход'ит*, *судит*, *вбит*. Він також функціонує в старіших пам'ятках, зокрема в "Актових книгах" другої половини XVII століття (шукат, возит). Інфінітив на -т' активізований зовсім слабо, як неорганічний.

10. Стійкість форми другої особи однини (також, аналогічно, першої та другої особи множини) дієслів теперішнього часу першої дієвідміни з тематичним голосним е: *знайдеш*, *думаєш*, *слухайеш*, *титайеш*. Змішування з другою дієвідміною майже не зустрічається (*знайїш*, *думайїш*).

11. Форма третьої особи однини від дієслів другої дієвідміни з твердим закінченням (поряд із паралельною скороченою типу *ходе*, *робе*, *носе*): *ход(и^е)т*, *нос(и^е)т*, *прос(и^е)т*, *бач(и^е)т*. Ця ж форма з твердим закінченням фіксувалась уже в "Актових книгах" другої половини XVII століття (*ходить*, *мовит*).

12. Форма третьої особи множини від дієслів першої та другої дієвідмін (аналогічно й третьої особи однини другої дієвідміни) з твердим закінченням: *ход'ат*, *нос'ат*, *даїут*, *стерезут*, *печут*. І вона так само органічна, історично стверджена.

Північні полтавські говори поширені на північ від центральних, вище від орієнтовної лінії Гадяч – Лохвиця та на захід від орієнтовної лінії Зінків – Білопілля. В основі їх лежать роменські говори. Північні полтавські говори відрізняються від центральних такими рисами:

1. Відносно більше поширення старого у в зразках типу *дуброва*, *гурок* та форми *г'ірок* (проти *д'іброва*, *ог'ірок* у центральних).

2. Перевага форми без приставного у типу *ухо*, *уз'іл*, *уз'кий*, *улиц'а*.

3. Перевага м'яких шиплячих у зразках типу *кloch'а*, *курч'а*, *волоч'ат'*, *лежат'*.

4. Іменники типу *люди*, *гості*, *коні* в рудному відмінку множини вживаються переважно із закінченнями -ами, -има: *л'уд'ами*, *гост'ами*, *ко'нами*, *грошима*, *дверима*.

5. У називному відмінку множини якісних прикметників переважає закінчення -и (за наявності паралельного -і): *чужи*, *добри*, *гарни*.

Майже зовсім відсутня членна форма (*тину чуж'ійі*, *добр'ійі*).

6. У називному відмінку множини присвійних прикметників переважає закінчення -и: *материни*, *бат'кови*, *Марусини*, *бабени*, *котови*, *сестрини*. Ця форма історично виправдана. Проникнення закінчення -і – тут нове явище.

7. Форми "укаючі", не підтримувані асимілятивними процесами, майже відсутні; вони виступають лише іноді у вигляді паралелей з дуже слабкою активністю: *тоб'і*, *соб'і* (у центральних – *то^в'і*, *со^в'і*).

8. Виразно переважає інфінітив на -т': *сидит'*, *ходить'*, *убиват'*.

9. Виразно переважає форма першої особи однини дієслів теперішнього часу із зміною в ній кореневого д на дж та ж, а також кореневого с на ш: *ходжу*, *хожу*, *сиджу*, *сичу*, *прошу*, *ношу* (дуже рідко вживаються форми типу *ход'у*, *сид'у*, *прос'у*, *нос'у*).

Західні полтавські говори поширені на захід від центральних, за орієнтовною лінією Градицьк – Семенівка – Лубни – Лохвиця. Західні полтавські говори відрізняються від центральних тим, що в них наявні відзначені вище риси, властиві північним полтавським говорам. Але крім того, їм притаманні такі ознаки:

1. Відносно більше поширення форми *г'ірок*, *проти ог'ірок* у центральних говорах.

2. Форма першої особи однини дієслів типу *ходжу*, *буджу* (із заміною д на дж) займає панівне становище. Так само форма дієслів типу *ношу*, *прошу* виступає органічною і панівною.

3. Глибока органічність дієслівних форм із м'яким закінченням типу *ходить'*, *носит'*, *просит'*, *ход'ат'*, *нос'ат'*, *прос'ат'*.

Опис полтавських говорів виявляє локальні явища в їх системі. Ці риси як територіально диференціюють самі полтавські говори, так і відрізняють їх від інших діалектних груп та від літературно-національної норми. Серед найбільш виразних діалектних явищ на Полтавщині відзначимо такі, як-от: *шо* (відповідно до літературного *що*), *мн'асо*, *памн'ат'* (відповідно до літературного *мясо*, *пам'ят'*), в іменниках четвертої відміни однини форми типу *тел'ом*, *тел'ов'і* тощо. Форма називного відмінка множини для збірних назв із закінченням -е типу *сел'ане*, *цигане*. Числівникова форма *чотир'і* та займенникові *м'ін'і*, *мойого*, *твойого*, *свойого*. Серед прикметникових форм у називному відмінку множини закінчення -и: *чужи*, *гар-*

ни, материни, бат'кови. Дієслова особливо багаті на діалектні форми, де відзначаються такі, як інфінітив на -т (*сид'їт, ходит, убит*); змішування форм першої та другої дієвідмін, що дає явища типу *знайїш, думайїш, ходеш, робеш*; у третій особі однини форми типу *ходе, носе, робе*; форми з твердим закінченням типу *ход'ат, нос'ат, дайут, берут, ходит, носит*; форми без чергування приголосних в основі типу *ход'у, сид'у, прос'у, нос'у, лет'у*.

Однак діалектні форми не порушують міцної територіальної суцільності, що наявна в живому мовленні на широких просторах Полтавщини. Полтавські говори зберігають близькість до суміжних степових, слобожанських та південно-київських говорів, а також збіг в усьому основному з літературно-національною нормою.

Підсумовуючи й узагальнюючи матеріали, що диференціюють полтавські говори на обстеженій території, маємо підстави для таких висновків:

1. Виявляється особлива близькість виділених говорів. Усі вони тісно зрослися в одну цілість, різні форми їх міцно сплелися і функціонують у паралелях, а розрізняються в більшості лише активністю.

2. Серед полтавських виділяються типовими та своєрідними рисами, меншою паралельністю форм лише центральні говори. І особливо важливо те, що в них зберігаються оригінальні, дуже давні риси, засвідчені також у фіксаціях другої половини XVII століття. Отже, саме центральні полтавські говори являють собою цілком оригінальний тип української мови, вироблений тривалим історичним розвитком.

3. Взаємовпливи між усіма схарактеризованими групами говорів дуже активні й послідовні. Вони тривають і ведуть до нівелювання.

Можна твердити, що полтавські говори мають власні формальні й семантичні

риса, які виявляються на різних рівнях мовної системи. Проте тенденція до уніфікації, пов'язана з нівелюванням діалектних систем, стає основною рушійною силою в інтеграційних процесах сучасної мови.

Література

1. Бевзенко, С. П. Діалектні групи і говори української мови / С. П. Бевзенко. – Одеса, 1975. – 55 с.
2. Ващенко, В. С. Полтавські говори / В. С. Ващенко. – Харків, 1957. – 539 с.
3. Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К.: Наукова думка, 1977. – 200 с.

Nataliya Kotukh Poltava's dialect

The aim of our research work is to describe Poltava's dialect. In the article traced historical points of distinguishing and functioning of Poltava's dialect, revealed general dialectical peculiarities middlednipro's and analyzed the main differential peculiarities of central, north and south Poltava's dialects.

Keywords: Poltava's dialect, territorial dialects, literal speech, dialectical peculiarities.

Наталія Котух Полтавские говоры

Цель статьи – описание полтавских говоров. Речь идёт об исторических условиях формирования и функционирования полтавских говоров, общих диалектных признаках средненаднепрянских говоров, а также основных отличиях центральных, северных и западных говоров Полтавщины.

Ключевые слова: полтавские говоры, территориальные диалекты, литературный язык, диалектные особенности.

Надійшла до редакції 12.02.2010 р.

